

*Дмитро БАЙКЕНІЧ**

Людоїдство в Україні під час масового штучного голоду 1921–1923 рр.

Мета. На підставі наукових праць та архівних документів комплексно дослідити прояви людоїдства в Україні під час масового штучного голоду 1921–1923 рр.; визначити закономірності й особливості цього явища; окреслити географію його поширення та масштаб; показати реакцію влади та громадськості на акти канібалізму.

Методологія ґрунтується на використанні загальнонаукових та спеціально історичних методів дослідження, зокрема, проблемно-хронологічного, ретроспективного, конкретно-пошукового, системно-структурного, статистичного та інших.

Висновки. Масове людоїдство на території України з'явилося під час масового штучного голоду 1921–1923 рр. Його поява, значною мірою, пов'язана з припливом голодуючих переселенців із Поволжя та завезенням ними такої «практики». Там це явище проявилось ще в 1921 р., а масштаб був у рази більшим.

Канібалізм не був притаманний ментальності українців до 1921 р. Саме тому представники комуністичного режиму та громадськість неоднозначно і розмито сприймали це явище. З одного боку, нібито як звичайний злочин, а з іншого – прояв хвороби та психічних розладів. Останнє підтверджує неабиякий науковий інтерес лікарів до його вивчення. Поширення людоїдства серед місцевого населення українських голодуючих губерній відбувалося через безпосередній (візуальний) або дистанційний (чутки) досвід.

Зібрана нами інформація про щонайменше 106 випадків або згадок про людоїдство не є вичерпною. Епіцентром прояву канібалізму були Запорізька та Миколаївська губернії. Це були найбільш постраждалі від голоду регіони України. Пік людоїдства припав на весну 1922 р. Серед канібалів переважали одинаки, але близько третини випадків були пов'язані із діяльністю груп. Прослідковувалася чітка диспропорція жінок і чоловіків. Головною групою жертв були переважно власні діти віком до 9 років. Дорослі ставали жертвами втричі рідше. Домінувало

* *Байкеніч Дмитро Вікторович* – к.і.н., старший науковий співробітник відділу дослідження Голодомору та штучних масових голодів Національного музею Голодомору-геноциду; ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7117-5762>; b1946@ukr.net

людоїдство з попереднім вбивством жертви, трупоїдство відбувалося в кожному четвертому випадку.

Реакція громадськості на акти людоїдства була неоднозначною. Поруч із умовно легким покаранням (нанесення легких тілесних ушкоджень та виключення з громади) існували тяжчі прояви агресії щодо людоїдів (самосуди – побиття до смерті чи розстріл). Останній варіант розправи домінував. Більшість затриманих людоїдів померли через виснаження чи самосуди. Ті з них, хто вижив, могли бути причетні до поширення практики канібалізму під час Голодомору.

Ключові слова: масовий штучний голод, УСРР, людоїдство, канібалізм, трупоїдство, жертви, самосуди, психіатрія, злочин.

Серед історіографічних праць обрану тематику фрагментарно висвітлювали науковці української діаспори. Іван Герасимович у праці про голод 1921–1923 рр. приділив окремі підрозділи проблемі канібалізму та трупоїдству. Користуючись матеріалами Українського Червоного Хреста та преси, науковець зауважив значну кількість випадків людоїдства. Акти канібалізму і витяги про явище зі шпальт советських газет відобразив у збірнику документів Роман Сербин. Окремо слід зазначити доробок американського історика Гіроакі Куромії, де він оприлюднив невідомі до того факти людоїдства у Донецькій губернії¹.

У незалежній Україні науковці зверталися до вивчення проявів людоїдства для констатації наявності таких випадків. Вони акцентували на необхідності аналізу впливу та наслідків голоду на психофізичний стан людини, поширення канібалізму в голодуючих місцевостях тощо. Винятком стала розвідка Юрія Котляра, в якій він здійснив ґрунтовний історико-психологічний аналіз явища².

¹ Герасимович І. Голод на Україні. – Б.м.: Вид-во Говерла, 1973. – 257 с.; Сербин Р. Голод 1921–1923 і українська преса в Канаді. – Торонто-Київ, 1992. – 704 с.; Куромія Г. Свобода і терор в Донбасі. Українсько-російське прикордоння 1870–1990-і роки. – К.: «Основи», 2002. – 510 с.

² Водотика С. Особливості голоду 1921–1923 рр. на Херсонщині // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. – Київ, 2015. – Вип. 23. – С. 291–306; Драмарецький Б. Голод 1921–1923 рр. в Україні. Дис. на зд.

Для проведення дослідження була залучена широка джерельна база. Насамперед варто виокремити наукові розвідки сучасників подій, що переважно мали міждисциплінарний характер. Зокрема, одеський професор психіатрії Лев Айхенвальд у доповіді «До казуїстики людоджерства» зазначив сім випадків канібалізму³. Кілька випадків людоджерства, жертвами яких були діти, оприлюднив голова народної освіти Одеської губернії педагог Василь Арнаутов⁴. Значно розширив обсяг інформації про канібалізм завідувач кафедри психічних і нервових хвороб Харківського університету професор Давид Франк. Він спромігся дослідити й описати 26 випадків явища у Запорізькій, Миколаївській та Катеринославській губерніях⁵. Людоджерство як злочин проти особистості у контексті зростання злочинності під час голоду досліджувала Олена Френ-

наук. ступ. к.і.н. – Київ, 1997; Кириленко В. Голод 1921–1923 рр. у Південній Україні. Дис. на зд. наук. ступ. к.і.н. – Миколаїв, 2015; Котляр Ю. Канібалізм під час голоду 1921–1923 рр.: історико-психологічний аналіз // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – Київ, 2002. – Вип. 7. – С. 120–123; Молдавський Р. Прояви девіантної поведінки у роки масового штучного голоду 1921–1923 рр. // Масовий штучний голод 1921–1923 рр. (до сотих роковин). Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (30 вересня 2021 р.). – Вишгород: ПП Сергійчук М. І., 2021. – С. 84–89.

³ Голод 1921–1923 рр. в Україні. Збірник документів і матеріалів / Упорядники: О. М. Мовчан, А. П. Огінська, Л. В. Яковлева; від. ред. С. В. Кульчицький. – Київ: Наук. думка, 1993. – С. 204–216.

⁴ Арнаутов В. Голод и дети на Украине. По данным секции помощи голодающим детям при Центр. соц. защиты детей на Украине и по др. материалам. – Харьков, 1922. – 48 с.

⁵ Франк Д. Голод и психика (Предварительные сообщения) // О голоде. Сборник статей под редакцией проф. К. Н. Георгиевского, д-ра В. М. Когана и проф. А. В. Палладина. – Харьков: Издательство «Научная мысль», 1922. – С. 227–243; Франк Д. Людоедство. – Екатеринослав, 1926. – 262 с.

кель⁶. Побіжно теми також торкалися Ілля Левінсон⁷, Віктор Коган та Борис Фавр⁸.

Важливою складовою дослідження стали оприлюднені документи низки тематичних збірників⁹. Також були залучені архівні документи з Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Центрального державного архіву громадських об'єднань та україніки, що були уперше уведені до наукового обігу. Вагомим джерелом також стала добірка періодичної преси початку 1920-х рр.

Під канібалізмом розуміють споживання людьми в їжу м'яса або внутрішніх органів убитих людей (інші назви – «людоїдство», «людожерство», «антропофагія»). Термін походить від іспанського слова *Canibal* (давніше *Caribal*) – «мешканець Карибських островів». Історик Василь Марочко розглядає канібалізм (людоїдство) як поїдання представників біологічного виду представниками того самого виду, зокрема, людини людиною. Близьким за змістом він вважає термін

⁶ Френкель Е. Голод и преступность. Очерк преступности в Одесской губернии в 1921–1922 гг. // Журнал научно-исследовательских кафедр в Одессе. – Одесса, 1924. – № 7. – С. 12–23.

⁷ Левинсон И. Детские правонарушения на почве голода // Путь просвещения. – Харьков, 1922. – № 3. – С. 192–202.

⁸ Коган В., Фавр Б. Голод. (Очерк обследования голодающих губерний) // О голоде. Сборник статей под редакцией проф. К. Н. Георгиевского, д-ра В. М. Когана и проф. А. В. Палладина. – С. 51–73.

⁹ Голод 1921–1923 рр. в Україні... – 237 с.; Голодомори в Україні: Одеська область (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 рр.). Дослідження, спогади, документи / Кол. авт. та упоряд. – Одеса: «Астропринт», 2007. – 460 с.; Голодомори ХХ ст. на території Миколаївщини. Миколаївщина в голодних 1921–1923 рр. – Миколаїв, 2008. – 450 с.; Спокута. Голодомори на Запоріжжі (1921–1922, 1932–1933, 1946–1947 рр.). Статті, документи, спогади. – Запоріжжя: «Дніпровський металург», 2008. – Вип. 8–9. – 423 с.

труподство – як вживання в їжу мертвих людей¹⁰. У цьому дослідженні розглянемо людодіство у широкому значенні цього явища, поєднуючи як факти канібалізму, так і труподства.

Улітку 1921 р. південні губернії УСРР охопила посуха, що посилила продовольчу кризу, зумовлену політикою більшовиків¹¹. Уже восени українські селяни масово помирали від голоду та хвороб через недоїдання. Епіцентрами лиха були Запорізька та Миколаївська губернії. Російські більшовики відмовлялися визнати факт голоду в українських губерніях, що унеможливило організацію централізованої допомоги голодуючим. Ситуація змінилася наприкінці 1921 р. Вже 14 січня 1922 р. РНК УСРР затвердила постанову «Про зниження продовольчого натурподатку, заміну його на гроші і звільнення від нього в губерніях та повітах, які оголошені неврожайними»¹². Із того часу до Харкова та Москви почала надходити інформація про кількість голодуючих і смертність серед них. Зокрема, були дані і про людодіство. Явище класифікувалося як один із видів психічних захворювань унаслідок тривалого голодування як-то самогубство чи божевілля¹³.

¹⁰ Марочко В. Енциклопедія Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. – Дрогобич: «Коло», 2018. – С. 171, 246–249.

¹¹ Байкеніч Д. Вплив аграрної політики більшовиків на скорочення посівів зернових в Україні як один із чинників виникнення масового голоду 1921–1923 рр. // Вісник Черкаського університету. – 2023. – № 2. – С. 44–61; Петренко І. Хлібозаготівельна політика комуністичного режиму та виникнення масового голоду 1921–1923 рр. в Україні // Вісник Черкаського університету. – 2023. – № 2. – С. 71–92.

¹² Байкеніч Д. Зернові операції в українських портах під час голоду 1921–1923 рр. // ЕМІНАК. – 2023. – № 4. – С. 86–104.

¹³ Державний архів Запорізької області (далі – Держархів Запорізької обл.), ф. 24, оп. 1, спр. 2, арк. 61; Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД: Документы и материалы. В 4-х т. Т. 1: 1918–1922 / под ред. А. Береловича, В. Данилова. – Москва: РОССПЭН, 1998. – С. 571, 594; Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 5, оп. 1, спр. 1796, арк. 7; спр. 1795, арк. 7; спр. 1799, арк. 3–4.

Загалом тоді остаточно не було визначено офіційної чіткої позиції щодо людодіства. Його поширення на Поволжі упродовж 1921 р. досягло колосальних масштабів і змусило звернути на себе увагу на найвищому рівні. Так, 30 грудня 1921 р. на засіданні політбюро ЦК РКП(б) обговорили пропозицію про відкриття кримінальних справ на людодідів. Більшість членів політбюро висловилися проти суду над канібалами. Альтернативою більшовики бачили ізоляцію людодідів у медичних закладах для психічнохворих пацієнтів. Водночас Йосиф Сталін висловив протилежну позицію – кримінальне переслідування таких осіб і покарання їх як звичайних убивць¹⁴.

Дослідниця О. Френкель зазначала, що людодіство та трупоїдство у ті роки були «нечуваними, невідомими кримінальному праву формами», тому класифікацію цього явища як окремого злочину не розглядали¹⁵. Як правило, затриманих людодідів карали за 142 статтею Кримінального кодексу УСРР, тобто за сплановане вбивство¹⁶. Судили їх у повітових і губернських центрах. Згідно судового вироку, їх утримували у будинках примусових робіт (БУПРах). Водночас продовольча криза змушувала компартійне керівництво республіки скорочувати категорії централізованого постачання. Стосувалося це й ув'язнених. Тому ув'язнення пропонувалося застосовувати виключно у надзвичайних випадках¹⁷. Цей процес збігся із масовим проявом канібалізму та затриманням людодідів. З огляду на зазначене й те, що більшість затриманих була виснажена тривалим голодуванням, частину людодідів розміс-

¹⁴ Российский государственный архив социально-политической истории (далее – РГАСПИ), ф. 17, оп. 3, д. 248, л. 1; Курляндский И. Сталин, власть, религия (религиозный и церковный факторы во внутренней политике советского государства в 1922–1953 гг.). – Москва: Кучково поле, 2011. – С. 87.

¹⁵ Френкель Е. Голод и преступность... – С. 17.

¹⁶ Голод 1921–1923 рр. в Україні... – С. 211.

¹⁷ Міхеєва О. Кримінальна злочинність і боротьба з нею в Донбасі (1919–1929). – Донецьк: Східний видавничий дім, 2004. – С. 195.

тили у медичних закладах. Там вони потрапили під нагляд психіатрів, які досліджували маловідоме науці явище.

Дослідженням людодїства займалися переважно психіатри-практики. Одним із головних аспектів їх дослідів було визначення суті явища. Одеський психіатр Л. Айхенвальд зауважував, що

«наукові тлумачення людодїства (антропофагія, некрологія, канібалізм) безсилі вичерпно і несуперечливо пояснити це жахливе явище мутації людської психіки та соціальної деградації».

Водночас він характеризував людодїство у 1922 р. як розлад рівноваги народної психіки, безумний крик душі, нестримний рефлекс, зрештою, цілковите зникнення відчуття огиди¹⁸.

Вагомий внесок у дослідження явища, зокрема чинників виникнення, зробив доктор Д. Франк. Він вважав, що виключно голод не міг спричинити значний стан морального та, відповідно йому, «інтелектуального здичавіння». Вчений зазначав:

«Людодїство, наприклад, і торгівля людським м'ясом майже абсолютно не спостерігалися в періоди народного голодування вже понад триста років, не дивлячись на те, що такі голодування бували багато разів, і розміри їх часто не поступалися голоду нинішнього року»¹⁹.

До чинника голоду він додавав вплив на свідомість людей руйнування усталених заборон унаслідок тривалого насилля та порушення права як такого у попередні роки²⁰.

Оскільки зазначені дослідники (сучасники подій) трактували людодїство як нове, невідоме в Україні явище, з великою вірогідністю припускаємо, що поштовхом до його появи могло бути масове прибуття російських біженців із голодуючого Поволжя у 1921 р. Ті з них, які потрапили до голодуючих

¹⁸ Голод 1921–1923 рр. в Україні... – С. 205.

¹⁹ Франк Д. Голод и психика... – С. 238–239.

²⁰ Франк Д. Людоедство... – С. 241–251.

українських губерній, поширили інформацію про набутий раніше «досвід» виживання в умовах жорсткого голоду.

У січні–лютому 1922 р. згадки про людоїдство в Україні зустрічаються вже в офіційній документації. Зокрема, про два випадки вбивства матерями своїх дітей та одного вбивства батьком всієї родини у Гуляйпільському повіті Запорізької губернії йшлося в листуванні представників АРА з Дитячим фондом у Москві²¹. Про один випадок повідомлялося й у зверненні запорізьких можновладців до Центральної комісії допомоги голодуючим при ВУЦВК²².

Одночасно з офіційними документами інформація про людоїдство в УСРР з'явилася в пресі. Сприяло цьому зняття заборони на поширення інформації про голод в українських губерніях²³. Читачі газет, особливо врожайних губерній, такі дописи сприймали з недовірою. Вони не могли повірити «фантазіям, що колись лякали дитячу уяву похмурими образами баб-людожерок», і вимагали офіційних підтверджень²⁴. Комуністичний режим надав такі докази, використовуючи тематику людоїдства у власних цілях.

Для реєстрації фактів канібалізму на місця відправляли спеціально створені комісії. Вони склалися з голів волвиконкомів, представників місцевих комнезамів, міліції, медичних представників та ін. Вони засвідчували сам факт людоїдства, проводили психологічну та фізіологічну оцінки, встановлювали соціальний та майновий стан людоїда. Справи по факту канібалізму вели губернські ревтрибунали²⁵.

Під час масового штучного голоду 1921–1923 рр. так і не було названо загальну кількість виявлених випадків людоїд-

²¹ ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 36, арк. 79.

²² Голод 1921–1923 рр. в Україні... – С. 91.

²³ Там само. – С. 11–12, 68–69.

²⁴ Арнаутов В. Голод и дети на Украине... – С. 36–37.

²⁵ Спокута. Голодомори на Запоріжжі (1921–1922, 1932–1933, 1946–1947 рр.)... – С. 44–45, 60–61; ЦДАВО України, ф. 258, оп. 1, спр. 274, арк. 5.

ства. Їхнє фрагментарне висвітлення у сучасних дослідженнях також обмежує розуміння масштабу поширення цього явища. Об'єднання за географічним принципом і хронологією відомих і маловідомих випадків та інформації про людоїдство дозволить всебічно проаналізувати й осмислити проблему.

За загальною кількістю випадків канібалізму першою стоїть Запорізька губернія. Станом на 1 липня 1922 у. в ній офіційно було зареєстровано 26 випадків²⁶. Пізніше їхня кількість зросла до 50²⁷. Вдалося поки відшукати/ідентифікувати інформацію чи згадки про 33 випадки.

Найбільшу кількість випадків людоїдства зафіксовано у Бердянському повіті. У м. Бердянську в березні затримано 32-річну Антоніну Лесніну та її подругу під час розкопування могили. Двоє чоловіків, які входили до цієї групи людоїдів, змогли втекти. Харчування трупами із місцевих кладовищ вони практикували кілька місяців. Затримані жінки невдовзі померли у БУПРі²⁸.

У березні стало відомо про випадок трупоїдства в Ново-Силівській волості²⁹.

Упродовж квітня–травня у повітовому центрі дві сестри Залевські Ірина та Параска вбили і з'їли чотирьох дітей. Убивць-людоїдок викрила мати однієї із жертв. Їх затримав натовп людей та передав до місцевого відділку ДПУ. Одна із сестер невдовзі померла в БУПРі через виснаження³⁰.

²⁶ Держархів Запорізької обл., ф. 29, оп. 1, спр. 15, арк. 19.

²⁷ Год борьбы с голодом, 1921–1922: через делегатов VII-го Всеукраинского съезда советов всем трудящимся отчет Центральной комиссии по борьбе с последствиями голода при ВУЦИКе / УССР. – Харьков, 1923. – С. 30.

²⁸ Франк Д. Людоедство... – С. 177–180.

²⁹ Голод 1921–1923 рр. в Україні... – С. 131.

³⁰ Франк Д. Людоедство... – С. 149–159; ЦДАВО України, ф. 258, оп. 1, спр. 129, арк. 151–151 зв.

У с. Миколаївка 18 червня затримали 40-річного Івана Панаценка. Селяни, які проходили повз його хату, побачили, що він сидів на ганку та гриз відрубану дитячу руку. Як з'ясувалося, чоловік вбив свого 11-річного пасинка. Затриманий помер у БУПРі³¹.

Випадки людоїдства були зафіксовані також у Берестовецькій, Новоспасівській, Миколаївській та Троїцькій волостях Бердянського повіту. Випадок канібалізму стався в с. Андріївка, а в однойменній волості були відомі випадки вживання голодуючими трупів померлих³².

Катастрофічними були наслідки голоду у Гуляйпільському повіті. Очільники Запорізького губвиконкому та губкому в телеграмі голові РНК УСРР Христіану Раковському зазначали:

«Населення вмирає сотнями, сотні померлих, тисячі хворих на ґрунті голоду, є випадки поїдання матір'ю дітей, а також випадки задушення цілої сім'ї з 3-х дітей. Собаки, коти, навіть падло йде в їжу»³³.

Перші випадки людоїдства на Гуляйпільщині зафіксовано у с. Бельманка, с. Басань і с. Благовіщенка³⁴. Так, у с. Бельманка Царе-Костянтинівської волості 45-річна Марія Сіляєва разом зі своїм 17-річним сином Олексою з'їли трьох дітей, а також голову та руки померлого батька. У Басанській волості невідомий викрав з могили труп померлого³⁵. У с. Благовіщенка 45-річна Харитина Нищенко (Андреєва) вбила 5-річну доньку та 7-річного сина й їхніми трупами годувала інших п'ятьох дітей. Мати-людоїдка виправдовувалася:

³¹ Франк Д. Людоїдство... – С. 121–123.

³² Герасимович І. Голод на Україні... – С. 91; Пролетарская правда. – 1922. – 9 мая. – С. 1; Центральний державний архів громадських об'єднань та українців (далі – ЦДАГОУ), ф. 1, оп. 20, спр. 1307, арк. 2 зв., 28.

³³ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 2, спр. 138, арк. 65 зв.

³⁴ Спокута. Голодомори на Запоріжжі (1921–1922, 1932–1933, 1946–1947 рр.)... – С. 12; Коган В., Фавр Б. Голод... – С. 62.

³⁵ Держархів Запорізької обл., ф. 24, оп. 1, спр. 2, арк. 61.

«Я їх задушила, бо вони були найбільше кволі та найбільше виснажені, а опісля я їх зварила, та нагодувала себе та дітей, бо ми були дуже голодні».

Після опитування членів родини, представники комісії констатували, що

«вживаючи в їжу тіла членів своєї родини, ні відчуття прикрості, ні відчуття огиди ніхто з сім'ї не відчував»³⁶.

У квітні члени родини Федченко з с. Новокосянтинівка з'їли труп 12-річного сина, який помер від голоду. Потім вони почали вживати трупи, які виривали на цвинтарі. Їх викрила сусідка при поїданні третього трупа. Всіх трьох людоїдів затримали³⁷.

У с. Воскресенка 44-річна Антоніна Приходько із 16-річою донькою спочатку з'їли труп старшої доньки, а згодом вбили і з'їли 8-річну дитину³⁸.

Вбивство та вживання в їжу дітей матер'ю зафіксували у с. Білоцерківка³⁹.

Також у Гуляйпільському повіті став відомий випадок, коли хлопчик Іларіон Наценко їв м'ясо сестри, яку вбила мати. Хлопчика доставили до дитячого будинку⁴⁰. Доля матері невідома.

Значна кількість випадків людоїдства була зареєстрована у Мелітопольському повіті. Зокрема, у с. Михайлівка трупоїдством займалися брати Малкови та їхній друг. Вони на початку весни тривалий час відкопували та споживали похованих на цвинтарі⁴¹.

У с. Знам'янка 31 березня за вбивство дітей, вживання їхніх трупів та продаж на базарі, було заарештовано подружжя

³⁶ Спокута. Голодомори на Запоріжжі (1921–1922, 1932–1933, 1946–1947 рр.)... – С. 44–45; Сербин Р. Голод 1921–1923 і українська преса в Канаді... – С. 414.

³⁷ Франк Д. Людоєдство... – С. 181–188.

³⁸ Там же. – С. 145–149.

³⁹ ЦДАВО України, ф. 5, оп. 1, спр. 1799, арк. 4.

⁴⁰ Френкель Е. Голод и преступность... – С. 18.

⁴¹ Франк Д. Людоєдство... – С. 169–172.

Балуєвих. Розслідування з'ясувало, що двох своїх онуків та ще двох чужих дітей вбила Марина Балуєва, а Ганна Єфременко допомагала їй «реалізувати» м'ясо на базарі. Остання під час арешту втекла, через що уникла покарання. 50-річного Олексія Балуєва, який за станом здоров'я не розумів скоєного, звільнили з-під варти⁴².

На початку травня у с. Спаське 30-річна Марія Рибіцька вбила 7-річну доньку та з'їла частину трупа. Водночас у с. Ушкалки 28-річний Андрій Єгоренко вбив і з'їв молоду дівчину, яка йшла повз його хату. До того він зі своїм другом харчувалися трупами з місцевого цвинтаря⁴³.

У с. Верхній Рогачик з кінця травня до початку червня Іван Бондюк та його син вбили чотирьох дітей та одного дорослого. Їхні трупи вони з'їдали частково, решту продавали у навколишніх селах. І. Бондюка застрелив батько однієї з жертв. Канібала закопали у степу. За кілька днів у сусідньому селі затримали і сина-людодїда. Невдовзі його також застрелили⁴⁴. Подібної долі зазнали сім'ї канібалів Стукових і Стоянів із с. Рубанівка⁴⁵. Докладної інформації щодо цих справ виявити не вдалося.

У с. Камишуваха 20-річний Василь Баканов у березні вбив свого 12-річного брата. Тілом матері, 60-річної Устини, яка померла від голоду раніше, людодїд харчуватися погидував. Братовбивця вмер під час поїдання своєї жертви⁴⁶. У тому ж селі зафіксовано ще два випадки канібалізму. У першому випадку батько з'їв свого сина, у другому – мати з'їла дитину⁴⁷.

⁴² Там же. – С. 190–197.

⁴³ Там же. – С. 107–111, 118–120.

⁴⁴ Там же. – С. 220–224.

⁴⁵ Водотика С. Особливості голоду 1921–1923 рр. на Херсонщині... – С. 298.

⁴⁶ Український червоний хрест – голодним. – 1922. – 17–23 квітня. – С. 3; Франк Д. Людодїство... – С. 121.

⁴⁷ Держархів Запорізької обл., ф. 29, оп. 1, спр. 15, арк. 24.

У березні у с. Юрківка селянка Пшеняк відрізала у померлої 9-річної доньки ноги, зварила та з'їла їх спільно з іншими дітьми. За кілька днів людоїдка померла⁴⁸.

На початку квітня в тому ж с. Юрківка 32-річна Тетяна Калініченко вбила та з'їла свого 5-річного сина. За два тижні вона вбила і свою 8-річну доньку. Затриману шість днів утримували у БУПРі м. Запоріжжя, але за клопотанням Д. Франка перевели до лікарні⁴⁹.

У с. Янчекрак 25-річна жінка наприкінці квітня – на початку травня вбила та з'їла 5-річну доньку. Вбивцю виявили під час обходу села члени волосного виконкому. Затримана наклала на себе руки в ув'язненні⁵⁰.

У с. Василівка 10 травня викрито ватагу людоїдів. Три жінки та два чоловіки упродовж двох місяців вбили майже 20 дітей та дорослих, їли та продавали м'ясо вбитих. Одному чоловіку вдалося втекти, троє були засуджені до шести років примусових робіт у Запорізькому БУПРі (з часом двох жінок перевели до колонії душевнохворих біля м. Кичкас), доля ще однієї людоїдки невідома⁵¹.

У Великотокмацькому повіті на початку квітня 1922 р. у с. Петропавлівці 52-річний Григорій Щербаха вбив 13-річну доньку, труп якої разом з іншими старшими дітьми з'їв. Згодом таку ж долю розділив і 14-річний син. Окрім того, Г. Щербаха вбив сусідську дівчинку-жебракку, яка зайшла до його хати. Сам канібал, попри значні запаси замороженого людського м'яса у погребі, помер у травні від виснаження⁵².

⁴⁸ Там само, арк. 7, 24; ф. 201, оп. 1, спр. 118, арк. 76.

⁴⁹ Там само, ф. 29, оп. 1, спр. 15, арк. 24; Франк Д. Людоєдство... – С. 124–126;

⁵⁰ Держархів Запорізької обл., ф. 29, оп. 1, спр. 15, арк. 24; Франк Д. Людоєдство... – С. 132–133.

⁵¹ Вісті ВУЦВК. – 1923. – 28 квітня. – С. 3; ДАЗО, ф. 29, оп. 1, спр. 15, арк. 13; Франк Д. Людоєдство... – С. 201–220.

⁵² Спокута. Голодомори на Запоріжжі (1921–1922, 1932–1933, 1946–1947 рр.)... – С. 60–61; ЦДАВО України, ф. 5, оп. 1, спр. 1795, арк. 21.

Другий випадок був пов'язаний із торгівлею людським м'ясом на базарі. У с. Чернігівка арештували Григорія Беренца, який вбив із цією метою хлопчика жебрака⁵³. У цій же волості в с. Обіточне подружжя Чупринних вбили та з'їли дитину⁵⁴.

Явище людодїства захопило на початку 1922 р. і Миколаївську губернію. Навесні 1922 р. у цьому регіоні було зафіксовано 18 випадків. Згідно з інформацією Миколаївського губздороввідділу, сім випадків було у Дніпровському⁵⁵, вісім – у м. Херсоні⁵⁶ і три – у Миколаївському повіті⁵⁷. Нам вдалося віднайти інформацію чи згадки про 28 випадків.

Епіцентром зареєстрованих фактів людодїства у губернії було м. Херсон. Там наприкінці січня Євгенія Самарська вбила та з'їла двох власних дітей та сина сусідки Коробкової. При обшуку помешкання було виявлено людське м'ясо⁵⁸.

Загалом Херсон був тоді дуже небезпечним містом. Через голод там промишляли групи людодїв, які викрадали дітей на вулицях та у подвір'ях⁵⁹. Та й самі голодні діти становили загрозу один одному. Зокрема, на початку квітня в родині Кравченко було знайдено три дитячі трупи, один з яких –

⁵³ Голод 1921–1923 рр. в Україні... – С. 147; ЦДАВО України, ф. 258, оп. 1, спр. 129, арк. 148.

⁵⁴ Вісті ВУЦВК. – 1922. – 27 квітня. – С. 2.

⁵⁵ Водночас відомо, що у Дніпровському повіті навесні 1922 р. розглядалося близько десяти людодїських справ. *Див.*: Френкель Е. Голод и преступность... – С. 19.

⁵⁶ Наведені нами вище випадки перевищують цю цифру вдвічі. Водночас Д. Франк відносно восьми випадків у Херсоні уточнював, що це були лише чутки. За протоколами слідства, які професор мав у своєму розпорядженні, їх було лише три. *Див.*: Франк Д. Людоедство... – С. 159.

⁵⁷ Голод 1921–1923 рр. в Україні... – С. 206.

⁵⁸ ЦДАВО України, ф. 258, оп. 1, спр. 133, арк. 117–117 зв.

⁵⁹ Голодомори в Україні: Одеська область (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 рр.)... – С. 187.

(жіночої статі) розшматований. Слідство по цій справі виявило, що малечу з метою вживання в їжу вбили старші діти⁶⁰.

Черговий випадок канібалізму зафіксовано на початку березня на Карантинному острові м. Херсона в будинку вдови Ганни Шевченко. Коли помер її 7-річний син, вона розрубала тіло на шматки та планувала зварити. У цей час проводилися міліцейські обшуки будинків, через що й було виявлено цей факт. Заарештовану Г. Шевченко відправили до Херсонської губернської психіатричної лікарні, де вона померла від гангрені і виснаження⁶¹.

До цього ж медичного закладу направили й 37-річного Артема Заїку. Він наприкінці весни з'їв труп своєї померлої дружини, а згодом вбив і харчувався трупом доньки. Людоїд вмер від виснаження⁶².

Упродовж березня–квітня в повітовому центрі 27-річна Олена Мартинова вбила та з'їла двох дітей та свою подругу. За скаргою чоловіка вбитої подруги до міліції людоїдку заарештували⁶³.

На початку квітня у м. Херсоні 60-річна Аграфена Максимова вбила свою квартирантку 17-річну Євгенію Райтанейн, рештки якої були знайдені в помешканні. Не зупинило людоїдку й те, що квартирантка працювала у міліції. Вбивство було здійснено для власного харчування. До вбивства А. Максимова вживала в їжу м'ясо собак⁶⁴.

У квітні в повітовому центрі були затримані жінки, що вбили і з'їли своїх малолітніх дітей⁶⁵. У цьому ж місяці в місті

⁶⁰ Южный гудок. – 1922. – 15 апреля. – С. 3.

⁶¹ Голод 1921–1923 рр. в Україні... – С. 208–209.

⁶² Там само. – С. 210.

⁶³ Красный Николаев. – 1922. – 29 апреля. – С. 1; Франк Д. Людоедство... – С. 159–168.

⁶⁴ Год борьбы с голодом, 1921–1922... – С. 142–144.

⁶⁵ Сербин Р. Голод 1921–1923 і українська преса в Канаді... – С. 449; ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 1286, арк. 34 зв.

Марта Кварта зарізала 8-річну дівчинку Агафію, труп якої з'їла. Людоїдку затримали⁶⁶.

Наприкінці квітня 1922 р. в м. Херсоні за канібалізм затримали 57-річну Параску Іващенко. Вона упродовж місяця вбила трьох дітей, тіла яких споживала сама. З її квартири вилучили обгорілі кістки людського черепа⁶⁷. Також три дитини стали жертвами людоїдок Катерини Барановської та Параски Пашенко. Їх затримали на початку травня⁶⁸.

У с. Миколаївка Козацької волості на початку квітня 27-річна Олена Шутова вбила двох племінниць. Одну дитину вона встигла з'їсти. Вживанню в їжу другої завадила мати дітей, яка повернулася додому⁶⁹.

У с. Новоспаське на початку травня 17-річний Іван Ющенко харчувався трупом померлого батька та трупом 14-річної сестри, яку він убив. Канібала вбив старший брат, який повернувся додому після тривалого від'їзду⁷⁰.

Випадок людоїдства зафіксували і в м. Берислав⁷¹, а поблизу с. Висунськ Березнегуватської волості діяла група людоїдів⁷².

У м. Миколаєві офіційно зареєстрованих убивств людей канібалами тривалий час не було. Водночас через масову смертність, і, як наслідок, накопичення непохованих трупів на цвинтарі, було поширене трупоїдство. Так, міліція затримала матір та доньку, які готували й продавали на базарі пиріжки з людськими нутрощами, що «заготовлялися» на цвинтарі⁷³. Перший випадок канібалізму в місті офіційно зареєстрували

⁶⁶ Сербин Р. Голод 1921–1923 і українська преса в Канаді... – С. 449.

⁶⁷ Год борьбы с голодом, 1921–1922... – С. 139–141.

⁶⁸ Южный гудок. – 1922. – 6 мая. – С. 3.

⁶⁹ Франк Д. Людоедство... – С. 116–118.

⁷⁰ Там само. – С. 143–145.

⁷¹ Вісті ВУЦВК. – 1922. – 27 квітня. – С. 2.

⁷² Голодомори ХХ ст. на території Миколаївщини... – С. 37.

⁷³ Голодомори в Україні: Одеська область (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 рр.)... – С. 187–188.

1 травня. Тоді відкрили справу на матір-людодітку, яка задушила свою дитину, частину тіла котрої зварила та з'їла⁷⁴.

У с. Богоявленськ Миколаївського повіту 36-річна жінка вбила та з'їла тіло свого малолітнього сина. Людодітку затримала міліція та відправила до міста. Вона була настільки виснаженою, що під час допиту нічого не могла сказати і наступного дня померла в камері⁷⁵.

У цьому ж селі на початку квітня Параска Гутніцька півтора дні харчувалася трупом померлої доньки. Окрім того, разом із нею труп сестри їв 10-річний Микола Гутніцький та Параска Литовченко. Людодітку затримали⁷⁶.

У с. Горохівка Горохівської (Воскресенської) волості сім'я людодідів Онісімових – мати, 15-річна донька і 14-річний син, з'їли молодших дітей – синів 4 та 6 років і доньку 8 років. Канібалів затримали та перевезли до Миколаєва. Мати-людодітка перед смертю у БУПРі зізналася у вбивствах: «змусив голод». Дітей-людодідів визнали «дефективними» та відправили до відповідних закладів⁷⁷.

У Дніпровському повіті вже у березні 1922 р. було відомо про випадки людодідства у с. Маячка та м. Гола Пристань⁷⁸, у Голопристанській та Збур'євській волостях⁷⁹.

У с. Чулаківка селянин взимку вбив і з'їв власну дружину. Потім одружився і те саме зробив із новою дружиною. Для пошуку третьої дружини людодід звернувся по допомогу до

⁷⁴ Сербин Р. Голод 1921–1923 і українська преса в Канаді... – С. 381.

⁷⁵ Голодомори в Україні: Одеська область (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 рр.)... – С. 188.

⁷⁶ Голодомори ХХ ст. на території Миколаївщини... – С. 37–38; Красный Николаев. – 1922. – 13 апреля. – С. 4.

⁷⁷ Голодомори в Україні: Одеська область (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 рр.)... – С. 188–189.

⁷⁸ Голод 1921–1923 рр. в Україні... – С. 206; Селянська правда. – 1922. – 5 липня. – С. 1.

⁷⁹ Голодомори ХХ ст. на території Миколаївщини... – С. 383.

односельчан. Під час обговорення з'ясувалася головна мета канібала, що не застрашило селян. Брати Штригелі організували групу з 18–20 осіб, які виловлювали жінок і молодих дівчат та приводили до людоїда. Останній їх вбивав і готував різні страви для повсякденного споживання, соління й ковбасу. Невдовзі організовану групу викрили. Частина учасників селяни вбили згідно самосуду, інших встигли заарештувати⁸⁰.

У тому ж селі 40-річний чоловік і його 38-річна дружина харчувалися людським м'ясом. Про це довідалася сусідка, яка повідомила місцевій владі про подружжя канібалів⁸¹.

В Єлизаветградському повіті 23-річна Марія Руденко зарізала свого півторарічного сина для споживання. Однак після вбивства їсти його не стала, а розповіла все чоловіку. Останній передав вбивцю правоохоронцям. М. Руденко вдалося втекти з Єлизаветградського БУПРу та понад два місяці переховуватися, зрештою її піймали і повернули до в'язниці⁸².

Із чуток був відомий і випадок канібалізму в м. Бобринець. Там чоловік зарізав власну дружину. Із її трупа вбивця натопив 30 фунтів (12,3 кг) смальцю⁸³.

Загальної кількості випадків людоїдства по Катеринославській губернії виявити не вдалося. Натомість із різних джерел виявлено інформацію чи згадки про 23 випадки.

Найбільш критична ситуація була у Нікопольському повіті, а саме в м. Нікополі з околицями. «На ґрунті голоду масове людоїдство, пограбування та самосуди [...] Розкриті в деяких місцевостях рештки людських тіл, присутні випадки відкопування трупів для вживання в їжу», – йшлося в зведенні місцевої трійки комісії допомоги голодуючим за травень 1922 р.⁸⁴

⁸⁰ Голод 1921–1923 рр. в Україні... – С. 207.

⁸¹ Там само. – С. 212–213.

⁸² Там само. – С. 211.

⁸³ Там само. – С. 211.

⁸⁴ ЦДАВО України, ф. 5, оп. 1, спр. 1796, арк. 13зв.

У м. Нікополі у другій половині квітня заарештували 36-річну Олександру Рибаківу, яка вбила та з'їла 12-річну доньку⁸⁵. 30 квітня у повітовому центрі за намагання викрасти труп із цвинтаря затримали родину – 38-річну Ганну Щукіну та її 14-річного сина. Як з'ясувалося, вся родина (мати і троє неповнолітніх) упродовж кількох місяців харчувалися трупами⁸⁶.

У передмісті повітового центру с. Лапинка упродовж лютого–березня 19-річний Федір Зайцев убив 55-річну матір, 8-річного брата, 6-річну та 4-річну сестер. Удвох із молодшою сестрою вони з'їли трупи рідних. Згодом такої долі зазнали два сусідські хлопці 12 та 16 років, які зайшли до канібалів у гості, а також 12-річний хлопчик-жебрак. Проте вбивця-людодід помер до затримання⁸⁷. У тому ж населеному пункті місцеві селяни з'їли труп померлого від голоду. Після цього випадку людодіди почали цілеспрямовано вбивати людей⁸⁸.

У другому передмісті Нікополя с. Довгалівці упродовж квітня 1922 р. подружжя Падецьких вбило трьох місцевих жінок. Вбивав жертв 35-річний Антон Падецький, а його дружина Варвара продавала м'ясо вбитих на базарі в м. Нікополі⁸⁹. У тому ж селі теж у квітні виснажену голодом 18-річну доньку вбила 39-річна Ганна Житня⁹⁰. На околицях села пропадали діти. Один із затриманих хлопців, який напав на 8-річну дитину, відверто заявив, що голодний і хотів з'їсти малечу⁹¹.

У Городищенській волості вже наприкінці березня було зареєстровано два випадки споживання людського м'яса⁹².

⁸⁵ Франк Д. Людоєдство... – С. 91–101.

⁸⁶ Там же. – С. 172–176.

⁸⁷ ЦДАВО України, ф. 258, оп. 1, спр. 150, арк. 568; Франк Д. Людоєдство... – С. 133–143.

⁸⁸ Герасимович І. Голод на Україні... – С. 159.

⁸⁹ Франк Д. Людоєдство... – С. 197–201.

⁹⁰ Там же. – С. 102–107.

⁹¹ Герасимович І. Голод на Україні... – С. 159.

⁹² ЦДАВО України, ф. 5, оп. 1, спр. 1795, арк. 5.

Ще один випадок у самому с. Городище стався 20 квітня. Того дня 18-річна Уляна Гоцова вбила свою 14-річну сестру. М'ясом вбитої харчувалися як вбивця, так і її молодші сестри⁹³.

У с. Варварівка Нікопольського повіту подружжя Довганових вбило свого 8-річного сина. Його трупом батьки намагалися годувати доньку. Сільський натовп самотужки «допитував» подружжя канібалів і тітку вбитого хлопчика, після чого всі троє померли через 2–3 дні. Випадкову людодїдку 14-річну Мотрю Довганову направили до Катеринославської губкомісії у справах неповнолітніх. Ймовірно, що виснажену голодом, із значним безбілковим набряком підлітка згодом переправили до закладу для «розумово дефективних дітей»⁹⁴.

Поширилося явище й у Криворізькому повіті. Зокрема, у с. Шолохове 31 березня Ганна Міхнева вбила свого чоловіка. Частину трупа вона встигла з'їсти. Людодїдка була затримана та ув'язнена⁹⁵. У тому ж селі відомий випадок, коли жінка з дітьми з'їла двох інших дітей⁹⁶.

Два випадки канібалізму зафіксували у с. Новопавлівське⁹⁷, один – у Покровській волості⁹⁸. Із с. Широкого також повідомляли про трупоїдство⁹⁹.

Випадок трупоїдства в с. Кам'янка Новомосковського повіту зафіксували в березні. Голодні діти гризли труп померлого від голоду батька, в той час коли мати ходила в пошуках їжі¹⁰⁰.

⁹³ Франк Д. Людодїдство... – С. 111–116.

⁹⁴ Левинсон М. Детские правонарушения на почве голода... – С. 201–202.

⁹⁵ Франк Д. Людодїдство... – С. 126–132.

⁹⁶ Герасимович І. Голод на Україні... – С. 159.

⁹⁷ Там само. – С. 160.

⁹⁸ ЦДАВО України, ф. 258, оп. 1, спр. 130, арк. 80.

⁹⁹ Вісті ВУЦВК. – 1922. – 12 квітня. – С. 3; ЦДАВО України, ф. 258, оп. 1, спр. 131, арк. 194 зв. – 195.

¹⁰⁰ Коган В., Фавр Б. Голод... – С. 62; ЦДАВО України, ф. 258, оп. 1, спр. 131, арк. 15.

У самому м. Катеринославі під арештом утримували селянина, який вбив свого сина. Вся родина харчувалася цим м'ясом. При цьому в господарстві ще були коні та запас хліба¹⁰¹. Точне місце вчинення злочину встановити не вдалося. Подібна ситуація і з людоїдкою Рибачевою, яка поховала чоловіка, вбила свою останню дитину – 8-річну доньку. До того як її заарештували, вона з'їла частину вбитої дитини¹⁰².

У с. Лоцманська Кам'янка у квітні 15-річний Іван Драган вбив власну матір і поранив молодшу сестру. Вбивця спершу не планував вживати людське м'ясо, але під час допиту розповів, що думав про це. Свої думки він пояснив тим, що чув про аналогічний випадок людоїдства в цьому ж селі. І. Драган помер у середині травня у лікарні¹⁰³.

Випадок канібалізму зафіксований у с. Сурсько-Литовському біля м. Катеринослава. Місцевий голова виконкому заарештував канібала Серенко в лютому 1923 р.¹⁰⁴, тобто найпізніше від усіх виявлених.

Інформацію про масштаб канібалізму у Донецькій губернії у загальних цифрах також віднайти не вдалося. Аналіз розпорошеної інформації виявив 17 випадків чи згадок про людоїдство в цьому регіоні. Слід зазначити, що людоїдство в губернії з'явилося вже взимку 1922 р., коли до Маріупольського повітвиконкому приносили дитячі голови, які знаходили у різних волостях повіту. Тіла жертв були з'їдені¹⁰⁵. Саме в Маріупольському повіті констатували найкритичнішу ситуацію з проявами цього явища.

Одним із осередків поширення людоїдства було с. Ялта. У лютому 1922 р. Володимир Баракаїв вербував на роботу

¹⁰¹ Арнаутов В. Голод и дети на Украине... – С. 37.

¹⁰² Герасимович І. Голод на Україні... – С. 160.

¹⁰³ Левинсон М. Детские правонарушения на почве голода... – С. 200–201.

¹⁰⁴ Вечернее радио. – 1925. – 16 июля. – С. 1.

¹⁰⁵ Арнаутов В. Голод и дети на Украине... – С. 37; Транспорт. – 1922. – 19 февраля. – С. 1.

дітей, у такий спосіб заманюючи їх до себе додому. Під час обшуку його помешкання знайдено людський череп, а також замкнену в одному з приміщень жінку з дівчинкою 9–10 років. Бранки розповіли, що людоїд зарізав і з'їв свою сестру та чужу дівчину. Згідно із зведеннями міліції, канібал з'їв чотири людини¹⁰⁶.

На початку квітня у с. Ялта місцева селянка разом із сусідкою зарізали та з'їли двох своїх доньок. Старшій було шість років, молодшій – чотири. Про канібалізм у родині місцеву владу повідомила третя 15-річна донька¹⁰⁷.

У с. Новошатилка Маріупольського повіту у лютому жінка з'їла труп свого чоловіка¹⁰⁸. Трупоїдство було поширене в селах Мангуш і Ласпа (відомо про 2 випадки)¹⁰⁹.

11 лютого 1922 р. в німецькій колонії № 11 Мірау (с. Мирське) німець Вільгельм Ріндфляйш вбив власну 10-річну дитину, а згодом і всю свою родину, зокрема й матір. Тіла жертв він з'їв. Лікар, який оглядав заарештованого канібала, констатував, що вбивство вчинене на ґрунті «голодного психозу»¹¹⁰. У сусідньому с. Кам'янське відбулася подібна трагедія. Там чоловік вбив і з'їв дитину, якій було 17 днів¹¹¹.

¹⁰⁶ Український червоний хрест – голодним. – 1922. – 17–23 квітня. – С. 3; ЦДАВО України, ф. 5, оп. 1, спр. 1795, арк. 14; ф. 258, оп. 1, спр. 128, арк. 192.

¹⁰⁷ Вісті ВУЦВК. – 1922. – 28 квітня. – С. 3; Приазовская правда. – 1922. – 21 квітня. – С. 1. – № 69; Український червоний хрест – голодним. – 1922. – 17–23 квітня. – С. 3; ЦДАВО України, ф. 258, оп. 1, спр. 128, арк. 192. Зазначений випадок має кілька інтерпретацій у джерелах.

¹⁰⁸ Сербин Р. Голод 1921–1923 і українська преса в Канаді... – С. 340; Український червоний хрест – голодним. – 1922. – 17–23 квітня. – С. 3.

¹⁰⁹ Вісті ВУЦВК. – 1922. – 28 квітня. – С. 3.

¹¹⁰ Арнаутов В. Голод и дети на Украине... – С. 30; Приазовская правда. – 1922. – 5 февраля. – № 21. – С. 1; Френкель Е. Голод и преступность... – С. 18.

¹¹¹ Вісті ВУЦВК. – 1922. – 28 квітня. – С. 3; ЦДАВО України, ф. 258, оп. 1, спр. 128, арк. 192. *Прим.*: Ці два випадки через територіальну близькість та подібність деталей часто плутають між собою.

У м. Шахти (колишній Олександрівськ-Грушевський) Шахтинського повіту «діяло» подружжя похилого віку, які заманювали безпритульних волоцюг із потягів, що проїздили повз станцію, вели їх додому та вбивали. Потім розчленовували та продавали на місцевому базарі. Канібалів викрили лише тоді, коли вони стали нахабно красти дітей у сусідів. Коли обшукали їхню хату, то знайшли дві діжки, в яких лежали посортовані та засолені частини дитячих тіл, а також оскальповані голови¹¹².

У м. Каменську також були випадки канібалізму¹¹³. У місцевій пресі зазначалося, що 24 квітня до смертної кари був засуджений «злодій, який продавав людське м'ясо»¹¹⁴.

Людодїство було поширеним явищем місцевих хуторів. Так, у хут. Богураєвському селянка Леонова зарізала свою дитину та варила з трупу холодець¹¹⁵. У хут. Орешківському 29 травня за спробу вбивства хлопчика-жебрака були затримані три сестри Галушкіних – Агафія, Марія та Килина. Хлопчик із численними ранами від сокири на голові залишився живим. Під час допиту сестри зізналися, що хотіли його з'їсти, але завадили голова та секретар виконкому, які прибігли на крики малечі¹¹⁶.

В Юзівському повіті людодїство мало місце в Красногірській волості¹¹⁷.

У с. Петровського Гришинського повіту 50-річна Ірина Іванова та її 20-річна і 17-річні доньки вживали в їжу двох померлих від голоду братів 6 і 12 років. Всі були заарештовані¹¹⁸.

¹¹² Куромія Г. Свобода і терор в Донбасі... – С. 186.

¹¹³ Там само.

¹¹⁴ Красный шахтер. – 1922. – 7 мая. – С. 2.

¹¹⁵ Там же.

¹¹⁶ ЦДАВО України, ф. 258, оп. 1, спр. 274, арк. 5, 10, 10 зв.

¹¹⁷ Герасимович І. Голод на Україні... – С. 104.

¹¹⁸ Там само. – С. 157; Український червоний хрест – голодним. – 1922. – 17–23 квітня. – С. 3.

Окрім того, в одній із доповідних записок до ЦК Допголу в червні 1922 р. секретар Донецьгубпарткому зазначав, що

«в одному з рудників діти 8–10 років відрубали руку молодшому брату та почали її варити»¹¹⁹.

По околишніх із Одесою селах фіксувалися численні випадки канібалізму¹²⁰. Однак вдалося знайти інформацію лише про один із них. Зокрема, у с. Дальник Одеського повіту в середині лютого 40-річна Ганна Бедова з'їла труп 12-річного сина. Вона годувала ним 8-річну доньку, яка невдовзі також померла¹²¹. Також зафіксований випадок трупоїдства в самій Одесі¹²².

Випадки канібалізму були поширеними і в голодуючих повітах Полтавщини. Зокрема, один із них відбувся в місцевості між Полтавою та Харковом, очевидно в Костянтиноградському повіті¹²³. У лютому в Кобеляцькому повіті зголодніла вдова, яка мала п'ятеро дітей, задушила своїх молодших синів 5 і 7 років. Коли про це довідалися сусіди, труп однієї дитини вже було з'їдено, а другої – зберігався в коморі «на запас». Людоїдку затримали, але через виснаження помістили до медичного закладу, де вона невдовзі померла¹²⁴. У цьому ж повіті повідомлялося і про інший випадок¹²⁵.

Зібрана та цитована інформація про 106 випадків або згадок про канібалізм свідчить про жакливу продовольчу катастрофу в степових повітах УСРР у 1922 р. в УСРР не є вичерпною. Згідно з попередніми підрахунками, пік прояву

¹¹⁹ ЦДАВО України, ф. 258, оп. 1, спр. 128, арк. 165.

¹²⁰ Герасимович І. Голод на Україні... – С. 100; Вісти/Известия. (Одесса). – 1922. – 13 квітня. – С. 2.

¹²¹ Большевик. – 1922. – 19 февраля. – С. 2; Арнаутов В. Голод и дети на Украине... – С. 37.

¹²² ЦДАВО України, ф. 258, оп. 1, спр. 136, арк. 36.

¹²³ Вісти-Известия. Полтава. – 1922. – 22 лютого. – С. 1.

¹²⁴ Герасимович І. Голод на Україні... – С. 154–155.

¹²⁵ Арнаутов В. Голод и дети на Украине... – С. 30.

людодіства в голодуючих українських губерніях припав на березень–квітень. Із віднайдені інформації найменшому людодіду було 10 років (співучасник), а найстаршому – 64. Також можна стверджувати, що найбільша кількість канібалів відносилася до вікових груп від 10 до 20 і від 31 до 40 років. Щонайменше третина актів людодіства вчинялася групою людей. У переважній більшості це було подружжя або родичі. Водночас переважали канібали-одинаки.

Із наявної інформації чітко простежується домінування жінок-людодіток. Співвідношення жінок та чоловіків дорівнює 58 до 40¹²⁶. Ці цифри свідчать про психологічні особливості в поведінці жінок щодо власних і чужих дітей у кризовій ситуації. З цього питання звернемося до висновків Д. Франка, який вважав, що на свідомість людодідів впливав попередній життєвий досвід, який деформував світосприйняття. За приклад наведемо те, як професор описав одну з людодіток:

«[...] вона виросла в такому середовищі та в такий час, які не сприяли розвитку в ній розуміння тих тонких градацій людських відносин, якими обумовлюється відчуття права [...] стала свідком та співучасницею примусових втручань у чуже право. Безкарність вбивств і грабунків навколо мали б у її невихованому розумі створити впевненість, що вбивство людини взагалі не злочин [...]»¹²⁷.

Так вважала і затримана людодітка А. Приходько, яка протестувала проти свого арешту. Вона не визнавала себе винною у споживанні трупа власної доньки. Не заперечувала, але й не вважала злочином вбивство та споживання й іншої своєї доньки. Виправданням А. Приходько називала збереження свого та своєї старшої доньки життя до отримання американської допомоги. Людодітка вважала, що

«інші матері також вбивають та їдять власних дітей і навіть продають їхнє м'ясо і їм нічого за це не роблять [...] За що мене судити, це була моя дитина, я її народила та вигодувала,

¹²⁶ Прим.: Важливо зазначити, що більшість чоловіків-людодідів були молодими людьми.

¹²⁷ Франк Д. Людоедство... – С. 114–115.

я могла з нею робити все, що хотїла, і вона все одно скоро загинула б».

Подібну позицію відстоювала й 45-річна Ксенія Федченко. Вона змусила свого чоловіка та доньку з'їсти труп померлого сина:

«поїмо, поїмо, це наш син і ми можемо робити із ним все, що хочемо»¹²⁸.

Значний відсоток канібалів посилався саме на чутки як джерело інформації про можливість вбивства та вживання людського м'яса. Під час голоду будь-яка інформація про їжу або її замітник захоплювала свідомість голодуючого та керувала його подальшими діями¹²⁹. Одна з людодїдок зізналася доктору Д. Франку, що думка вбити та з'їсти власну дитину виникла в неї після того, як почула, що і в інших місцях це роблять¹³⁰.

Саме діти ставали першими жертвами – щонайменше у 51 наведеному випадку. Співвідношення дитячих жертв до дорослих становила 3 до 1. Найбільше було жертв серед дітей віком до 9 років. Катастрофою було те, що в більшості випадків це були власні діти канібалів. Від їхніх рук також гинули й чужі діти. Через відсутність життєвого досвіду та навичок виживання, вони були безпорадними і беззахисними у пошуку продовольства, радо погоджуючись зайти до хати людодїдів на оманливу пропозицію щось з'їсти.

Голова відділу народної освіти Одеської губернії В. Арнаутов зазначав:

«Здоров'ю цих дітей, які переживуть це пекло, буде нанесено непоправний збиток, що загрожує фізичним здегенеруванням. Але може бути ще гірший моральний розклад, який вніс голод у ряди дітей. Вони ж є свідками того страшного упадку людської гідності, якого при жодних обставинах не можна було зауважити в минулому. Страшно й подумати: чи може морально виправитися дитина, яку стихія голоду пригнула до самої

¹²⁸ Там само. – С. 147–148; 184.

¹²⁹ Голод 1921–1923 рр. в Україні... – С. 211.

¹³⁰ Франк Д. Голод и психика (Предварительные сообщения)... – С. 243.

землі й змусила не тільки дивитися, але й бути учасником усіх огидних справ, доконуваних дорослими внаслідок їхнього звіриного егоїзму? Яке поняття про чоловічу природу може винести дитина з оточення, в якому їй приходится ховатися від дорослих, сильніших людей, або й від своїх власних родичів, щоб вони її не з'їли?»¹³¹.

Оскільки людодїство було новим явищем для населення УСРР, позиція влади та селян щодо людодїства була суперечливою та неоднозначною. З наведених вище випадків відомо, що людодїв, у переважній більшості, виявляли сусіди. Але траплялося, що про акт канібалізму дізнавалися рідні жертв, які їх розшукували або поверталися додому після тривалої відсутності¹³². Свідки доповідали про побачене місцевій владі чи в міліцію, що рятувало людодїв від самосуду натовпу¹³³ або навпаки¹³⁴.

Новина про канібалізм, зі зрозумілих причин, викликала суспільний резонанс, збирала навколо місця події місцеву громаду. У час сильного голоду люди були розлючені та нестримані, ними одночасно керували ненависть і страх, що часто призводило до самосуду. Нерідко упійманих на людодїстві просто били. Тоді побиття за незначну крадіжку не викликало здивування. Тому коли натовп міг власноруч «покарати» людодїда не обходилося без жорстокостей. Зокрема, схоплений перехожими на розриванні могил А. Єгоренко був сильно побитий¹³⁵, а впіймані «на гарячому» брати Малкови, окрім жорсткого побиття, були вигнанні з села/громади з погрозами вбивства у разі повернення¹³⁶. Траплялися випадки, коли

¹³¹ Арнаутов В. А. Голод и дети на Украине... – С. 5.

¹³² Франк Д. Людоедство... – С. 116, 149; Голод 1921–1923 рр. в Україні... – С. 210–211.

¹³³ Там само. – С. 101, 111, 116, 126, 197.

¹³⁴ Голод 1921–1923 рр. в Україні... – С. 212–213.

¹³⁵ Франк Д. Людоедство... – С. 119.

¹³⁶ Там само. – С. 170.

навіть міліціонери приєднувалися до побиття канібалів¹³⁷. Іноді розлючені селяни палили хату, в якій відбулося людоїдство¹³⁸, що можна розцінювати як підсвідоме відчуження від пошесті, бажання знищити нагадування про жахливі події та як пересторогу для інших.

Траплялися випадки, коли люди не хотіли видавати родичів-людоїдів владі, а просто дистанціювалися від проблеми, свідомо замовчували її¹³⁹. В окремих випадках, переживаючи страшний голод, селяни навіть із розумінням ставилися до односельців, які опустилися до людоїдства. Причиною цьому були людські стосунки до голодних часів. Зокрема, коли у с. Довгалівка біля Нікополя затримали чергову людоїдку, то за неї вступилися родичі та сусіди, які наполягали на проведенні розслідування¹⁴⁰. У с. Новокостянтинівка Гуляйпільського повіту місцеві мешканці пробачили одній з голодуючих родин, члени якої вживали трупи із кладовища, але інформація про це дійшла до відповідних структур і людоїдів заарештували. Однак селяни продовжували клопотатися про звільнення затриманих із БУПРу¹⁴¹.

Частіше інформація про людоїдство все-таки викликала обурення голодуючих і призводила до самосуду. Під час такого суду над канібалами в м. Шахтах на Донеччині натовп кричав:

«Вбийте їх! Вбийте їм мізки!».

За свідченнями очевидців, міліція марно намагалася зупинити розлючених людей, вони забили людоїдів до смерті¹⁴². У м. Херсон були забиті на смерть канібали, які викрадали дітей на вулицях та у дворах¹⁴³.

¹³⁷ Там само. – С. 204.

¹³⁸ Там само. – С. 136.

¹³⁹ Там само. – С. 140.

¹⁴⁰ Там само. – С. 101–107.

¹⁴¹ Там само. – С. 183, 186.

¹⁴² Куромія Г. Свобода і терор в Донбасі... – С. 186.

¹⁴³ Голодомори в Україні: Одеська область (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 рр.)... – С. 187.

Розлючені та вмотивовані селяни вдавалися навіть до розстрілів захоплених людоїдів. Так, у с. Довгалівка біля Нікополя подружжя канібалів, які вбили трьох жінок, селяни розстріляли та закопали у степу. Все це відбувалося на очах представників місцевої влади, які не втручалися у самосуд¹⁴⁴.

Навіть коли канібалів відбирали у натовпу для законного покарання, селяни все одно намагалися вплинути на «справедливий» вирок. Зокрема, на Нікопольщині людожерку з рештками трупа вбитої дитини до міліції супроводжувала розлючена юрба селян. Останні викрикували:

«Повісити її, убити це стерво!»¹⁴⁵.

В іншому випадку натовп селян прийшов до будинку утримання заарештованих канібалів із вимогою негайного їх розстрілу¹⁴⁶.

Загалом більшість канібалів гинула ще до завершення слідства або ухвалення їм судового вироку. Наприклад, у Дніпровському повіті навесні 1922 р. розглядалося близько десяти людоїдських справ. За неофіційною інформацією, жоден із звинувачених не дожив до суду. Частина з них була вбита місцевим населенням у результаті самосуду, дехто помер у в'язниці через виснаження¹⁴⁷. Хоча психіка людоїдів і була викривленою, але траплялися поодинокі випадки, коли вони, усвідомлюючи свої вчинки із розумінням відповідальності чи страху перед покаранням, накладали на себе руки. Наприклад, затримана О. Шутова під час арешту та перевезення до м. Херсона збігла та втопилася в Дніпрі¹⁴⁸.

¹⁴⁴ Франк Д. Людоєдство... – С. 197–201.

¹⁴⁵ Герасимович І. Голод на Україні... – С. 160.

¹⁴⁶ Франк Д. Людоєдство... – С. 203.

¹⁴⁷ Френкель Е. Голод і преступність... – С. 19; ЦДАВО України, ф. 258, оп. 1, спр. 274, арк. 5.

¹⁴⁸ Франк Д. Людоєдство... – С. 116.

Декому з канібалів вдавалося втекти від відповідальності – під час конвоювання до в'язниці або з самої в'язниці¹⁴⁹. Унікальною була історія 23-річної людоїдки Ірини З. із Бердянська. Засуджена до шести років в'язниці за вбивство та споживання тіл чотирьох дітей, вона була звільнена після півторарічного ув'язнення за амністією¹⁵⁰.

Єдиною віднайденою нами інформацією про канібалізм у 1923 р. була історія, пов'язана з людоїдом Серенком. Його затримав голова волвиконкому Вербицький у с. Сурсько-Литовському в лютому 1923 р. Побитий на допиті Вербицьким, Серенко був ще раз побитий співкамерниками Нікіфоровими. Внаслідок побиття канібал помер. Для приховування слідів побоїв, голова волвиконкому підвісив труп на власному паску в камері, імітуючи самогубство. Справа про перевищення повноважень і вбивство затриманого набула розголосу, і Вербицького разом із іншими винними притягли до суду. Ця справа затягнулася на роки та висвітлювалася в пресі¹⁵¹.

Загалом історії про людоїдство в пресі не були поодинокими. Інформацію про поширення страхітливих випадків канібалізму територією УСРР окупаційний режим використовував для посилення власної пропаганди допомоги голодуючим. Такий емоційний вплив на суспільно-громадську думку здійснювався з другої половини 1921 р. як всередині країни, так і закордоном¹⁵².

Серед зовнішньої аудиторії поширення інформації про людоїдство в українських губерніях відбувалося через оприлюднення випадків у газетах із відвертими світлинами канібалів та їх жертв. Такі матеріали поширював, зокрема, Укра-

¹⁴⁹ Там же. – С. 166.

¹⁵⁰ Там же. – С. 150–157.

¹⁵¹ Вечернее радио. – 1925. – 16 июля. – С. 1; Звезда. – 1925. – 5 ноября. – С. 4.

¹⁵² Вести/Известия. (Одесса). – 1922. – 16 квітня. – С. 1.

їнський Червоний Хрест¹⁵³. Також їх активно передруковувала іноземна преса. Наприклад, улітку 1922 р. канадійська преса писала, що канібалізм став побутовим явищем в окупованій більшовиками Україні.

«Людське м'ясо солять, зберігають, ведуть господарство на ньому. Це вже побут»,

– наголошувалося у висновках про ситуацію в голодуючих українських губерніях¹⁵⁴.

Окрім того, про людодіство повідомляли іноземці, які перебували в Україні. Так, капітан В. Квіслінг (представник Ф. Нансена в УСРР) взимку 1922 р. відвідав Запорізьку губернію, після чого занотував:

«Коли описують війну, революцію та всілякі інші катастрофи, то все це дрібниці в порівнянні з тим жахом, що лютує по годних селах Запоріжжя та загалом на Україні [...] Почуєте всюди оповідання про людодіство та навіть самі побачите докази того. Та не тільки людодіства, але мертводіства. Вам доводиться говорити з людьми, що їли своїх дітей, братів або сестер»¹⁵⁵.

Свідком випадку канібалізму в місцевості між Полтавою та Харковом був французький економіст і член комітету Міжнародної робітничої допомоги Жан де Люберзак¹⁵⁶. У звіті німецьких експертів, які приїхали в червні 1922 р. налагоджувати економічні відносини з УСРР, зазначалося:

«Канібалізм (людожерство) не є там явищем виїмковим. Воно так поширене по містах і селах, що суди вже не карають усіх людодідів, бо не можуть»¹⁵⁷.

¹⁵³ Український червоний хрест – голодним. – 1922. – 17–23 квітня. – С. 3

¹⁵⁴ *Цитата за:* Сербин Р. Голод 1921–1923 і українська преса в Канаді... – С. 466.

¹⁵⁵ *Цитата за:* Герасимович І. Голод на Україні... – С. 154.

¹⁵⁶ Сербин Р. Голод 1921–1923 і українська преса в Канаді... – С. 473.

¹⁵⁷ Там само. – С. 561.

Французький католицький єпископ отець Неве, який під час масового штучного голоду проживав у Макіївці, у лютому 1922 р. писав:

«Голод триває. Ми мало не почуваємося винними, коли їмо шматок хліба, і бачили так багато жадливих речей і чули про них від інших, зокрема і про людодїство, що наші почуття отупіли. А до жнив ще довгі два місяці»¹⁵⁸.

Всередині УСРР інформація про людодїство централізовано поширювалася в друкованому та візуальному вигляді. Перше відбувалося через губернську та республіканську пресу, в якій часто цитували окремі випадки цього явища. Друге – реалізовувалося шляхом спеціалізованих виставок. Експонати для них цілеспрямовано збирали на місцях. Зокрема, знайдені в помешканні людодїда з с. Лапинка череп та кості вбитої ним матері були направлені до Нікопольської амбулаторії для бальзамування¹⁵⁹. У вересні 1922 р. у Миколаєві відкрився музей/виставка голоду, в якому, окрім документів і фотографій канібалів, експонувалася банка з майже 5 фунтами людського м'яса, присланого з Дніпровського повіту¹⁶⁰. У Маріупольському музеї виставляли колекцію, що висвітлювала жахи канібалізму в регіоні – напівз'їдені голова дівчинки та людська печінка, людські ноги заготовлені на холодець і т.п.¹⁶¹.

Навмисне розповсюдження інформації про канібалізм пресою та через виставки у 1922 р. з високою вірогідністю у майбутньому могло призвести до більш масштабного поширення явища під час Голодомору. Подібну роль відіграв і пережитий, але неусвідомлений «досвід» вживання людського м'яса дітьми, що були співучасниками, а деколи й вбивцями. Вони «розчинилися» в соціумі після арешту батьків-канібалів

¹⁵⁸ Куромія Г. Свобода і терор в Донбасі... – С. 186, 188.

¹⁵⁹ ЦДАВО України, ф. 258, оп. 1, спр. 150, арк. 568.

¹⁶⁰ Голодомори ХХ ст. на території Миколаївщини... – С. 39; Красный Николаев. – 1922. – 5 сентября. – С. 2; Голод 1921–1923 рр. в Україні... – С. 206.

¹⁶¹ Нова Україна. – 1923. – Березень. – С. 150.

і під час геноциду 1932–1933 рр. могли повернутися до цієї оманливої стратегії виживання голодуючих¹⁶².

Отже, масове людоїдство на території України з'явилося під час масового штучного голоду 1921–1923 рр. Його поява, найімовірніше, пов'язана з припливом голодуючих переселенців із Поволжя та завезенням ними такої «практики». Там це явище проявилось ще в 1921 р., а масштаб був у рази більшим.

Канібалізм не був притаманний ментальності українців до 1921 р. Саме тому представники комуністичного режиму та громадськість неоднозначно і розмито сприймали це явище. З одного боку, нібито як звичайний злочин, а з іншого – прояв хвороби та психічних розладів. Останнє підтверджує неабиякий науковий інтерес лікарів до його вивчення. Поширення людоїдства серед місцевого населення українських голодуючих губерній відбувалося через безпосередній (візуальний) або дистанційний (чутки) досвід.

Зібрана нами інформація про щонайменше 106 випадків або згадок про людоїдство не є вичерпною. Епіцентром прояву канібалізму були Запорізька та Миколаївська губернії. Це були найбільш постраждалі від голоду регіони України. Пік людоїдства припав на весну 1922 р. Серед канібалів переважали одинаки, але близько третини випадків були пов'язані із діяльністю груп. Прослідковувалася чітка диспропорція жінок і чоловіків. Головною групою жертв були переважно власні діти віком до 9 років. Дорослі ставали жертвами втричі рідше. Домінувало людоїдство з попереднім вбивством жертви, трупоїдство відбувалося у кожному четвертому випадку.

Реакція громадськості на акти людоїдства була неоднозначною. Поруч із умовно легким покаранням (нанесення легких тілесних ушкоджень та виключення з громади) існували тяжчі прояви агресії стосовно людоїдів (самосуди – побиття до смерті чи розстріл). Останній варіант розправи

¹⁶² Див. наприклад: Галузевий державний архів Міністерства внутрішніх справ України, ф. 32, оп. 1, спр. 15176.

домінував. Більшість затриманих людодїдів померли через виснаження чи самосуди. Ті з них, хто вижив, могли бути причетні до поширення практики канібалізму під час Голодомору.

* * *

Автор висловлює щирю і глибоку вдячність за професійні консультації та надані матеріали для написання даної статті своїм колегам – Н. Романець, А. Козицькому та Р. Молдавському.

REFERENCES

1. Baikienich, D. (2023). Vplyv ahrarnoi polityky bil'shovykiv na skorochennia posiviv zernovykh v Ukraini yak odyń iz chynnykiv vynyknennia masovoho holodu 1921–1923 rr. *Visnyk Cherkas'koho universytetu*, 2, 44–61 [in Ukrainian].
2. Baikienich, D. (2023). Zernovi operatsii v ukrainskykh portakh pid chas holodu 1921–1923 rokiv. *EMINAK*, 4, 86–104 [in Ukrainian].
3. Berelovich, A., Danilov, V. (Ed.). (2000). *Sovetskaya derevnyia glazami VCHK–OGPU–NKVD. 1918–1939. Dokumenty i materialy. V 4-h t. Vol. 1. 1918–1922 gg. Dokumenty i materialy. Moscow* [in Russian].
4. Bilousova, L. et al. (Comps.). (2007). *Holodomory v Ukraini: Odes'ka oblast': 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947: doslidzhennia, spohady, dokumenty. Odesa*. [In Ukrainian].
5. Dramarets'kyi, B. (1997). *Holod 1921–1923 rokiv v Ukraini [The famine of 1921–1923 in Ukraine]. (Candidate's thesis). Kyiv* [in Ukrainian].
6. Herasymovych, I. (1973). *Holod na Ukraini. New York* [in Ukrainian].
7. Kotliar, Yu. (2002). *Kanibalizm pid chas holodu 1921–1923 rr.: istoryko-psykholohichnyi analiz. Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky*, 7, 120–123. [in Ukrainian].
8. Kurliandskii, I. (2011). *Stalin, vlast', religiia, religioznyi i tserkovnyi faktory vo vnutrennei politike sovetskogo gosudarstva v 1922–1953 gg. Moscow* [in Russian].
9. Kuromiia, H. (2002). *Svoboda i teror u Donbasi: Ukrains'ko-rosiiske prykordonnia, 1870–1990-i roky. Kyiv* [in Ukrainian].

10. Kyrylenko, V. (2015). Holod 1921–1923 rr. u Pivdennii Ukraini [Famine of 1921–1923 in South Ukraine]. (*Candidate's thesis*). Mykolaiv [in Ukrainian].
11. Marochko, V. (2018). Entsyklopediia Holodomoru 1932–1933 rokov v Ukraini. Drohobych [in Ukrainian].
12. Mikheieva, O. (2004). Kryminal'na zlochynnist' i borot'ba z neiu v Donbasi (1919–1929). Donetsk [in Ukrainian].
13. Moldavs'kyi, R. (2021). Proiavy deviantnoi povedinky u roky masovoho shtuchnoho holodu 1921–1923 rr. Abstracts of Papers '21: *Masovyi shtuchnyi holod 1921–1923 rr. (do sotykh rokovyn)* (pp. 84–89) [in Ukrainian].
14. Movchan, O., Ohins'ka, A., Yakovlieva, L. (Comps.), Kul'chyts'kyj S. (Ed.). (1993). Holod 1921–1923 rokov v Ukraini: Zbirnyk dokumentiv i materialiv. Kyiv [in Ukrainian].
15. Petrenko, I. (2023). Khlibozahotivel'na polityka komunistychnoho rezhymu ta vynykennia masovoho holodu 1921–1923 rr. v Ukraini. *Visnyk Cherkas'koho universytetu*, 2, 71–92 [in Ukrainian].
16. Rebro P. P., Rev'iakin S. D., Tkachenko O. Ya., Derev'ianko I. S., Zhovtenko S. M. et al. (2008). Spokuta. Holodomory na Zaporizhzhii (1921–1922, 1932–1933, 1946–1947 rr.). Statti, dokumenty, spohady. Zaporizhzhia [in Ukrainian].
17. Serbyn, R. (Ed.). (1992). Holod 1921–1923 i ukrains'ka presa v Kanadi. Toronto [in Ukrainian].
18. Vodotyka, S. (2015). Osoblyvosti holodu 1921–1923 rokov na Khersonshchyni. *Problemy istorii Ukrainy: Fakty, sudzhennia, poshuky*, 23, 291–306 [in Ukrainian].

Baikienich D. Cannibalism in Ukraine during the mass man-made famine of 1921–1923

Objective. Based on scientific works and archival documents, this study aims to comprehensively examine manifestations of cannibalism in Ukraine during the mass man-made famine of 1921–1923; to identify the patterns and specific characteristics of this phenomenon; to outline its geographical spread and scale; and to analyze the reactions of both the authorities and the public to acts of cannibalism.

Methodology. The research is grounded in the application of general scientific and specialized historical methods, including the problem-chronological,

retrospective, specific-search, systemic-structural, and statistical approaches, among others.

Conclusions. Mass cannibalism in Ukraine emerged during the man-made induced famine of 1921–1923. Its occurrence was significantly linked to the influx of starving migrants from the Volga region, who brought this “practice” with them. In the Volga region, cannibalism had already appeared in 1921 and was far more widespread.

Prior to 1921, cannibalism was not characteristic of the Ukrainian mentality. This unfamiliarity led representatives of the communist regime and the broader public to respond to it ambiguously and inconsistently – viewing it on one hand as an ordinary criminal offense, and on the other as a symptom of illness or mental disorder. The latter interpretation is supported by the marked scientific interest of physicians in studying this phenomenon.

Cannibalism among the local population of Ukraine's famine-stricken provinces spread through both direct (visual) encounters and indirect (rumor-based) experiences.

The collected data, which includes at least 106 documented cases or mentions of cannibalism, is not exhaustive. The epicenters of cannibalistic acts were the Zaporizhzhia and Mykolaiv provinces – regions hardest hit by the famine. The peak of cannibalism occurred in the spring of 1922.

Most perpetrators acted alone, although about one-third of the cases involved group activity. A marked gender imbalance among offenders was observed. The primary victims were typically the perpetrators' own children under the age of nine. Adults were targeted approximately three times less frequently. The dominant form of cannibalism involved premeditated murder of the victim; corpse consumption occurred in about one out of every four cases.

Public reaction to acts of cannibalism varied. Alongside relatively lenient forms of punishment – such as inflicting minor bodily harm or expulsion from the community – there were more severe responses, including extrajudicial reprisals (beatings to death or execution by shooting), the latter being the more common. Most of the arrested cannibals died either from starvation or mob justice. Those who survived may have contributed to the continuation or spread of cannibalistic practices during the Holodomor.

Keywords: mass man-made famine, Ukrainian SSR, cannibalism, anthropophagy, corpse consumption, victims, extrajudicial punishment, psychiatry, crime.